

Ráció–Tudomány 16.

Sorozatszerkesztők:
BEDNANICS GÁBOR és BENGI LÁSZLÓ

Esemény–trauma–nyilvánosság

Szerkesztette:
DÁNÉL MÓNICA – FODOR PÉTER – L. VARGA PÉTER

RÁCIÓ Kiadó
Budapest, 2012

BOLGÁR DÁNIEL

A múlttal végképp szembenézni?

Traumatikus történet és történelmi elbeszélés

Vajon milyen következményekkel jár ránk,¹ olvasókra és ránk, történetírókra nézve az, ha a történetés egyben felelős hazafiúként viselkedik, és úgy dönt, hogy – amint mondani szokás – végre szembenéz a múlttal, vagyis a közösségi, mindenekelőtt a nemzeti önismeret javítása érdekében olyan történetről fog írni, amelyet közössége eladdig kizárt a tudatából, nem foglalt bele az identitásáról szóló elbeszélésbe, mert megtörténtének tudatosulása érvénytelenítené a kollektívum addigi önazonosságát. Vagyis ha olyasmiről ír, ami megtörtént, holott nem történhetett volna meg. Röviden: hogyan alakul a történelmi elbeszélés sorsa, ha a történetész arra vállalkozik, hogy közössége traumáit feldolgozza, vagy legalább kikényszerítse feldolgozásukat?²

Forduljunk először segítségért a filmes fikcióhoz! *A fost sau n-a fost?* – azaz: *Volt-e vagy sem?* – Ez a címe Corneliu Porumboiu 2006-ban bemutatott filmjének. A történet – ahogy az a stáblistából feltárul – a pokol tornácán, a moldvai Vasluiban, a helyi televízió lerobbant stúdiójában játszódik, ahonnan élő adásban sugároznak egy beszélgetést annak apropóján, hogy tizenhat éve tört ki Bukarestben a forradalom. A műsor egyetlen kérdés körül forog: Volt-e forradalom Vasluiban vagy sem? A stúdióban egy műsorveze-

tő és két szemtanú próbál felelni a kérdésre, akik az én olvasatomban a múlt ábrázolásának három különböző útját képviselik.

A műsorvezető, Jderescu néhány ordas közhelyet elővezetve rögtön az adás kezdetén amellel foglal állást, hogy a múlt felfejtése annyiban jogosult, amennyiben a közösséget hozzásegíti traumái feldolgozásához, és pontosan ezt tartja elérhetőnek a „Volt-e vagy sem forradalom Vasluiban?” kérdés megválaszolásával. Az az ő szörnyű – de a stúdióbeszélgetés előtti események alapján indokolt – sejtése, hogy a város lakói nem azok, akinek mondják magukat, nem az a szabadságszerető és bátor közösség, amely azt meséli magáról, hogy szembeszállt a diktátorral – és ezzel kívánja szembesíteni nézőit. Ahogy ő mondja, tisztázni kell a múltat, vagy ahogy mások szokták mondani: szembe kell nézni a múlttal „*az igazság és mindannyiunk érdekében*”. A beszélgetés közben hamar kiderül, hogy a város lakói saját magukról szóló elbeszélésének hitelességét úgy lehet ellenőrizni, ha kiderítik, vajon 1989. december 22-én 12 óra 8 perc, vagyis Ceaușescu menekülésének pillanata előtt kezdődtek-e a helyi megmozdulások, akár csak egy perccel is,³ mert ha csak azután, akkor azonnal semmivé foszlik a forradalmi narratíva.

A stúdióvendégek közül elsőként a helyi középiskola alkoholista történelemtanára, Mănescu szólal meg, aki pont úgy jár el, ahogy egy történetész szokott: mit sem törődik azzal, hogy igazolja, valóban megtörtént az, amit ő megtörténtnek gondol. Ehelyett azt, amit megtörténtnek vesz, szelleme teherbírájának megfelelően, időbeli és térbeli kontextusába helyezi, figuratív nyelvet használ, építgeti, cifrázza a hősi elbeszélést, még hozzá – természet-szerűleg – saját személyét a helyi forradalom középpontjába helyezve. Azaz jelentéssel ruházza fel a történeteket, történelmet alkot. A műsorvezető azonban folyton megakadályozza értelmezése kifejtésében, mert ő csakis azt akarja megtudni, hogy az események megtörténtek-e, vagyis 12 óra 8 perc előtt ment-e ki Mănescu a város főterére tüntetni vagy később. A tanár azt állítja, hogy korábban, a betelefonálók azonban mind mást mondanak. Mănescu eleinte igyekszik racionálisan érvelni velük szemben, kalkulál, de hamar ráébred, hogy nem tudja bizonyítani igazát, bár a betelefonálók sem tudják alátámasztani a sajátjukat. A műsorvezető és a tanár közötti kommunikáció végül megszakad, nem tudják kideríteni, mi történt valójában.

³ Erre utal a film angol címe is: *12:08 East of Bucharest*.

¹ A tanulmány egy változata megjelent a BUKSZ 2010. évi 2. számában. E változat címéhez az *Internacionálé* szövegén kívül Vörös Boldizsár könyvből merítettem ötletet. (Vörös Boldizsár, „*A múltat végképp eltörölni?*” *Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919*, MTA TTI, Budapest, 2004.)

² Itt Kisantal Tamás *Túlélő történetek* című kötetének kollektív trauma-meghatározását használom. Eszerint traumatikus történet az, ami „*egy közösség számára nem integrálható problémátlanul valamilyen már adott identitásképző és -alátámasztó elbeszélésbe, mivel már maga az esemény megtörténte megkérdőjelezi egy ilyen narratívum létjogosultságát*”. KISANTAL Tamás, *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a holokauszt művészetében*, Kijarat, Budapest, 2009, 35.

A másik vendég, Pişcoci úr viszont nagyon is meg tudja mondani. Azon a napon összeveszett a feleségével, ám engesztelésül lopott neki virágot, mert a piacon nem tudott venni, aztán *Tom és Jerry*t nézett. Az öregúr sajátos, csupán elgondolható, mintsem megvalósítható módon ábrázolja a múltat: úgy meséli el, ahogy az megtörtént, legfeljebb krónikaszerűen összefűzve a történeteket. Pişcoci számára nyilván nagyon is sok értelme van mindannak, amit elmond, de ez a város lakóival és az identitásukat veszélyeztető, vagyis traumatikus történettel nincs semmilyen összefüggésben. A stúdióban ülők elbóbiskolnak, egyetlen telefonáló sem jelentkezik, az öregúr monologizál, a műsor unalomba fullad. Azaz a mimetikus kísérlet kudarcot vall, a valóságból nem fejlődik ki semmiféle jelentés.

A tanár nem tudja, mi történt, de ahhoz, ami állítólag történt, jelentést fundál ki – ez minden történetíró gyakorlata. Pişcoci úr tudja, mi történt, de nem eszel ki semmit, csak élénk tárja a történeteket a maguk valójában – ez a legtöbb történetíró, jelesül a realista előfeltevésekkel dolgozók nem reális önképe. A műsorvezető viszont csakis a történésnek a közösség jelenére gyakorolt hatása felől hajlandó olvasni a múltat – így gondolják el magukat a történészek olyankor, amikor a mesterségükből fakadó társadalmi felelősségre és ebből következő nélkülözhetetlenségükre hivatkoznak.

A filmes fikcióban szépen elválnak egymástól e három történészi szerep, amelyek párbeszéde vagy inkább párbeszéd-képtelensége alkalmatlannak bizonyul a trauma feldolgozására. A valóságban azonban, főképp huszadik századi események kapcsán, e három funkciót igen gyakran egyszerre óhajtja betölteni a historikus. Vajon nem fikciós körülmények között is akadályozzák egymás érvényesülését ezek a szerepfelfogások?

A trauma reprezentálásának lehetőségei

Szerencsére nem vagyunk teljesen magunkra hagyva, amikor ezt a kérdést fogalmazzuk meg. Régóta folyik polémia a traumatikus történetek, mindekelőtt a holokauszt és a történelmi reprezentáció viszonyáról.⁴ Bátran kijelenthető, hogy a holokauszt manapság kitüntetett terepe a történelemel-

⁴ Ezt összefoglalja GYÁNI Gábor, *A 20. század mint emlékezeti „esemény”*, Forrás 2009/7–8., 6–13.

méleti fejlemények tesztelésének. Nem mondanám most fel, miért kapott Hayden White narrativista történelemelmélete főszerepet ebben a vitában,⁵ csak rögzítem, mire jut végül White: a 20. századi traumatikus eseményeket a hagyományos történetírói eljárásokkal nem sikerül cselekményesíteni. A 20. századi tapasztalat 20. századi írásmódot kíván, mert ezek az eljárások a reprezentáció korlátaira irányítják a figyelmet, és épp ez a modern események lényege: olyasmik, amik korábban elképzelhetetlenek voltak, vagyis hiteltelenítik azt az elképzelést, hogy a történelem problémamentesen elbeszélhető, szakadatlan folyamat. White egyik írásában Barthes-ra hivatkozva az intranzitív (mediális) írásmódot ajánlja a történészek figyelmébe,⁶ másutt pedig arra jut, hogy minden modern és posztmodern írástechnika megfelel a célra.⁷ White ajánlása akkora hatást gyakorolt a történész szakmára, hogy csupán egy-két évtized múltán már meg is született az első történeti munka, amely illeszkedik elképzeléséhez. Legalábbis Wulf Kansteiner ilyen műként ünnepelte Saul Friedländer *The Years of Extermination* című könyvét,⁸ mivel elemzése szerint a könyv szokatlan struktúrája, a mindentudó elbeszélő történészi pozíciójának feladása, épp azt a célt szolgálja, hogy a holokauszt mindvégig hihetetlen történetként, domesztikálatlanul jelenjen meg.⁹

Vegyük észre azonban, hogy White nem egészen úgy képzei el a traumatikus történettel foglalkozó történészt, mint amilyenek a fenti film tévéstúdiójában ülők voltak. Ő úgy gondolja el a historikust, mint akinek az a célja, hogy a traumatikust traumatikusként legyen képes ábrázolni (ponto-

⁵ Erre lásd BRAUN Róbert, *Holocaust, elbeszélés, történelem*, Osiris, Budapest, 1995.; *Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution”*, szerk. Saul FRIEDLANDER, Harvard UP, Cambridge–London, 1992.; KISANTAL, *Túlélő történetek; Uő., „...egy tömegmészárlásról mi értelmes dolgot lehet elmondani?”. Az ábrázolásmód mint történelemkonceptió a holokauszt-irodalomban*, University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2006.

⁶ Hayden WHITE, *A történelmi cselekményesítés és az igazság problémája*, ford. JOHN Éva = Uő., *A történelem terhe*, szerk. BRAUN Róbert, Osiris, Budapest, 1997, 251–278.

⁷ Hayden WHITE, *A modern esemény*, ford. SCHEIBNER Tamás = *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*, szerk. KISANTAL Tamás, L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2003, 265–286.

⁸ Saul FRIEDLÄNDER, *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*, HarperCollins, New York, 2007.

⁹ Wulf KANSTEINER, *Success, Truth, and Modernism in Holocaust Historiography. Reading Saul Friedländer Thirty-Five Years After the Publication of Metahistory*, *History and Theory* 2009/2., 25–53.

sabban traumatikusként legyen képtelen ábrázolni), míg a – mondjuk így – jderescuiánus történetíró törekvése az, hogy a traumatikust mint traumatikust eltörölje. White-nál a trauma a történelmi narratívához képest különdleges tényező: a traumával az ő gondolatmenetében csak az elbeszélésen kívül történik ez vagy az; a Jderescu-típusú történésznél viszont az elbeszélés során. Az egyik történet a traumáról szól, a másikban a traumával történik valami. Az egyik csak meg akarja mutatni, a másik meg is akarja szüntetni. A trauma feldolgozását célzó történeti elbeszélés cselekményébe tehát a trauma befurakszik, és – előrebocsátom – mindent összezavar.

Egy eredetileg a *The New York Review of Books*-ban megjelent esszéjében¹⁰ a geertzi sűrű leírás módszerével történeti anyagon végzett kísérleteiről ismert¹¹ Robert Darnton egész irányzatot kreál a jderescuiánus ambíciójú munkákból, amit hol incidenstörténet, hol incidenselemzés néven ünnepel, és úgy gondolja, hogy e munkák közül a legfontosabb az elemzésem központjában álló mű, Jan Gross *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása* című könyve.¹² Darnton abból indul ki, hogy a történelmi traumák történettudományos feldolgozására jelentékeny olvasói igény van, amelyet egyre több történész úgy igyekszik kielégíteni, hogy „egyszerre két regiszterben dolgozik”: egyfelől igen meggyőző részletességgel mutatja be a traumatikus történetet, tehát az – általában véres – incidenst,¹³ másfelől – és ez a lényeg – ugyan-

¹⁰ Robert DARNTON, *Egyik este*, ford. BATICZ Attila, BUKSZ 2004/3., 282–287.

¹¹ Lásd Robert DARNTON, *Lúdanyó meséi és más tanulmányok*, ford. MERÉNYI Ágnes, General Press, Budapest, é. n. [2010].

¹² Jan T. GROSS, *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*, ford. ANDOR Mihály, Új Mandátum – Max Weber Alapítvány, Budapest, 2004.

¹³ Felmerül a kérdés, hogy vajon miért beszél Darnton – és fordítója – incidensekről események helyett. Mivel az incidenselemzést a régi vágású eseménytörténet és a struktúrákra tekintő társadalomtudományos történetírás közé helyezi (DARNTON, *I. m.*, 282–283.), feltehető, hogy az esemény fogalmának történettudományos jelentését sokáig meghatározó, századfordulós Seignobos, Simiand és más urak közötti vita kontextusából igyekszik kiszakítani az újonnan „felfedezett” irányzatot, ezért alkalmazza az incidens kifejezést. Előbbi vitafél a nemzeti politikátörténet-írás álláspontját alapozta meg, amely történelmi eseményként mindenekelőtt a nagy férfiak nagy tetteit ismeri el mindmáig, utóbbi a tudományos vizsgálódásra méltatlan esetlegest, véletlenszerűt, pillanatnyit értette eseményen és a mozdulatlan struktúrával állította szembe, amivel a társadalomtörténeti látásmódot, az *Annales* programját előlegezte meg. A vitához lásd François SIMIAND, *Történeti módszer és társadalomtudomány. Kritikai tanulmány Lacombe, illetve Seignobos urak újabbán megjelent könyveinek apropóján*, ford. TAKÁCS Ádám = *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és mű-*

ilyen figyelemmel van az incidensnek a közösségi értelmezéseire, többnyire a nemzeti identitást meghatározó elbeszélésekben, a nemzeti emlékezetben kijelölt helyére. Az incidenstörténészek tehát nem egyszerűen elmondják egy traumatikus történet történetét, hanem a traumatikus történetet mint traumatikust, vagyis egy kollektívum önazonosságát veszélyeztetőként és feldolgozandóként építik be szövegeikbe, vagyis a legkevésbé sem tartózkodnak attól, hogy munkájukkal maguk is hozzájáruljanak a nemzeti önismeret javításához. Darnton ezt az incidenstörténeti megközelítést problémamentesen észleli, jelentős metodológiai újításként értékeli, és nagy tudományos, illetve közönségikert jósol az ide sorolható munkáknak.

Mielőtt kipróbáljuk egy szövegen, hogy jogosult-e Darnton diadalittasága, felhívnam a figyelmet az incidenstörténeti elbeszélés néhány, a darntoni meghatározásból logikailag következő sajátosságára. Az első megjegyzésem arra a regiszterre – voltaképpen elbeszélésre – vonatkozik, amelyben a történet immár nem traumatikus eseményként a helyére kerül a nemzeti emlékezetben. Ebben az incidenstörténeti műben elmondott történetben magára az incidenstörténeti műre van osztva a trauma eltörlésének a szerepe, ennek kell megoldania a bonyodalmat: azaz nem is magából a történetből válik esemény, hanem abból, hogy a történész nyilvánosságra hozza a történetet. Nincs ebben semmi szokatlan, a tudományos szövegekben hemzsegek az efféle elbeszélések. Megnéztem néhány írást, és mind így kezdődött: kedves tudósok, ti eddig azt és azt gondoltátok, most pedig el fogjátok olvasni ezt a szöveget, minek következtében ettől fogva ezt és ezt fogjátok gondolni, ezután pedig elkezdődik egy másik elbeszélés, ami közli az új ismereteket. Ha szabad mondanom: az egyik elbeszélés a másik hatástörténetét írja – ha nem tévedek, ez az alapmodellje minden tudományos vagy nem tudományos revizionista szövegnek.

velődéstörténet francia változata, szerk. BENDA Gyula – SZEKERES András, L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2007, 33–73.; TAKÁCS Erzsébet, *Egy vita története. A szociológusok és történészek viszonya a fin de siècle Franciaországban*, Korall 2005/19–20., 5–36. Arról, hogy mostanra miként érvénytelenedett el ez a szembenállás a történelmi esemény fogalmának vonatkozásában lásd SZEKERES Gábor, *Lehet-e az esemény tudományos kategória? Az esemény-fogalom történetelméleti megítéléséről = A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem – Társadalomtudományok” konferencia anyagai*, szerk. SZEKERES András, L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2002, 200–201.

Ám az a bökkenő, hogy az incidenstörténetben nem lehet más elbeszélés és a trauma feldolgozásáról szólón kívül. A trauma feldolgozásának feltétele, hogy a traumatikus történet csakis a trauma feldolgozásáról szóló elbeszélésben legyen megértve, ott váljon eseménnyé mint a történet nyilvánosságra hozása, ne pedig megtörténéseinek közvetlen tér- és időbeli kontextusában, különben nem lenne igaz, hogy a trauma olyasmi, ami eladdig elképzelhetetlen volt. Amiről eddig azt állítottuk, hogy traumatikus, arról most kiderülne, hogy a történelem rendes menetébe illeszkedik. Hiába erősködik tehát Darnton, nem lehet két regiszter: ha az egyik elbeszélés van, akkor – logikailag – a másik biztosan nincs. Vagy egy múltbeli történetet kerekítünk a történet köré, vagy a trauma feldolgozásának jövőbe nyúló történetét meséljük el, a két megoldás egymást kölcsönösen hitelteleníti. Az incidenstörténeti programba tehát eleve be van építve egy ellentmondás, amely egy történet szokásos elmesélése és a trauma feldolgozásának ambíciója között feszül.

Szomszédok

Hogyan lehet feloldani ezt a szükségszerűen jelentkező feszültséget, és mi-
ben állnak egy ilyen egyeztetési kísérlet buktatói? Mit lehet mondani egy
traumatikus történetről, ha egyszer szigorúan tilos elbeszélni? Ezt kísérlem
meg feltárni egy konkrét szövegben, Gross *Szomszédok* című művében.¹⁴ Egy
szöveg teljesítményének felmérésére persze csak az egyik lehetőség, hogy
magát a szöveget vizsgáljuk. Magától értetődő lenne a mű hatástörténetéből
kiindulni, vagyis abból, hogy ez az ellentmondásosság miképp problema-
tizálódik, ha egyáltalán problematizálódik, a recepcióban. Vagy pontos-
sabban fogalmazva: mások *Szomszédok*-olvasatairól adott értelmezésem
minden bizonnyal legalább annyira reprezentatív volna, mint a saját *Szom-
szédok*-olvasatom. A szóban forgó munkának azonban főképp Lengyelor-
szágban, de azon kívül is olyan roppant terjedelmű (és jelentőségű) közéleti
és szaktudományos visszhangja volt,¹⁵ hogy itt meg sem próbálok utalni mások

¹⁴ Gross művét a mikrotörténelem szempontjából elemzem több más szöveg mellett itt:
BOLGÁR Dániel, *Incidenstörténelem és mikrotörténelem = Mikrotörténelem másodfokon*,
szerk. PAPP Gábor – SZIJÁRTÓ István, L'Harmattan, Budapest, 2010, 49–81.

¹⁵ A recepcióra angolul lásd *The Neighbors Respond. The Controversy Over the Jedwabne Ma-*

interpretációira, ezért tisztán narratológiai, nem pedig történeti problémaként
fogom fel a *Szomszédok* incidenstörténeti teljesítményének meghatározását.

A Gross figyelmét felkeltő történet így fogalmaznám meg: egy lengyel-
országi porfészekben, a Molotov–Ribbentrop-paktum szerint a Szovjetunió-
nak jutó Jedwabneban megölik a falu kétharmadát 1941. július 10-én, nem
sokkal azután, hogy a Wehrmacht megtámadta a Szovjetuniót és Białystok
társégerét is elfoglalta. És hogy mi ebben a traumatikus? Hogy a falu – zsidó –
kétharmadát nem a németek, hanem a falu egyharmada, a lengyel szomszéd-
ok ölték meg. 1949-ben a lengyel „ÁVH” tolmái kirendeltsége pert indított
„Ramotowski és társai”, tehát huszonkét jedwabnei férfi ellen amiatt, hogy
a németeknek (!) segítséget nyújtottak a zsidók meggyilkolásában. Ennek a
pernek az iratai, illetve néhány túlélő háború utáni vallomásaai képezik
Gross forrásait.

Hogy mi kell ahhoz, hogy megértsünk egy olyan történetet, amelynek be-
következte elképzelhetetlennek tűnt, voltaképp egy váratlan fordulatot a cse-
lekményben? Azt nem tudom, de azt talán igen, minek hiányában biztosan
nem lehet beszélni megértésről vagy akárcsak valahogy értésről. A könyv cí-
me és a hecc kedvéért vegyük mintának a *Szomszédok*-at, úgy értem a telere-
gényt. Tegyük fel, hogy néhány tízezer rész után, anélkül, hogy egyetlen né-
ző is számított volna rá, a lépcsőházban lakók egyik fele megöli a másikat.
Mondjuk, hogy a teleregénybeli halottak között van Mágénheim doktor, aki-
re Vágási Feri rágyújtotta a lakását. Egy valóságosan talán nem is létező, csak
logikailag szükségszerű pillanatra az, amit kerek történetnek, értelmesnek
láttunk az előbb, most pusztán múltnak, azaz zavarosnak, értelem nélküli-

ssacre in Poland, szerk. Antony POLONSKY – Joanna B. MICHLIC, Princeton UP, Princeton –
Oxford, 2004.; Natalia ALEKSUN, *Polish Historians Respond to Jedwabne = Rethinking
Poles and Jews. Troubled Past, Brighter Future*, szerk. Robert CHERRY – Annamaria ORLA-
BUKOWSKA, Rowman & Littlefield, Lanham, 2007, 169–188. A lengyelországi vita né-
hány tétele magyarul is megjelent: *A Jedwabne-vita. Lengyelek, zsidók. [Válogatás]*, szerk.
PÁLYI András, Beszélő 2001/5., 78–108.; JÁIR SELEG, *Jedwabne*, ford. DEÁK Kinga, Múlt és
Jövő 2001/2.; Katarzyna WIECZOREK, *Szomszédok*, ford. PÁLYI Sándor Márk, Múlt és Jövő
2001/2.; Adam CZARNOTA, *Az amnéziás lengyelek. Jan Thomas Gross lengyel fogadtatása*,
ford. ANDOR Mihály = GROSS, *I. m.*, 166–192. – Magyarországi recepció: DEÁK István,
*Bolgár életmentők, Jehova Tanúi és a jedwabnei gyilkosok = ÜÖ., Hitler Európája. Tanul-
mányok*, Új Mandátum, Budapest, 2003, 161–172.; GYÁNI Gábor, *Emlékezés és felejtés mint
politikai stratégia*, Kritika 2006/9., 6–9.; VARGA Ábrahám, *Áldozatok és tettesek*, Múltunk
2006/2., 285–293.

nek tetszik majd. Nem tart azonban sokáig bizonytalanságunk, mivel abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy láttuk az előző részeket és megnézhetjük a következőket is, így utólag létrehozhatunk a cselekményről egy olyan értelmezést, amelyben már minden a gyilkosság felé mutat. Az addig lényegtelen most fontos jelentést hordozónak fog feltűnni. Észrevesszük Mágenheim nevének idegen hangzását, eszünkbe jut, hogy ráadásul orvos, felidéződik bennünk néhány közhely a zsidók és keresztények közötti társadalmi egyenlőtlenségekről, amiből már következik, hogy felmerül bennünk az a kérdés is, vajon Vágási nem két s-sel és y-nal írja-e a nevét. Vágássy panaszkodását a magas benzin- és gyufaárakra a gyilkosság előtti epizód végén pedig immár nem pusztán állampolgári elégedetlenségnek, hanem a gyilkosságra vonatkozó cinikus előreutalásnak fogjuk tartani. És így járunk el a gyilkosság után következő részeknél is, csak azokban visszautalásokra fogunk lelni. Vagyis ahhoz, hogy a július 10-ei mézárslást megérthessük, időbeli távlatra van szükségünk, tudnunk kell, mi történt előtte és utána, hogy asszociációkat alakíthassunk ki.

Találunk-e ilyet a könyvben? Jedwabne régmúltjáról és természeti viszonyairól egy „fényeseleknyt” olvashatunk. Kapunk még egy időhöz köthetően, egy emlékkönyvből átvett idillt a jedwabnei zsidók életéről, végül ugyanebből az emlékkönyvből két-három egymással szöges ellentétben álló visszaemlékező megállapítást a zsidó és lengyel szomszédok kapcsolatáról. Ez a meglehetősen sovány anyag azonban arról a jedwabnei zsidó közösségről szól, amelynek tagjaival lényegében nem találkozunk többször a könyvben, hiszen ők július 10-én meghaltak, és a kötet nem is az ő szenvedéseikről, hanem az elkövetők által elszenvedett traumáról szól. A jedwabnei lengyelekről semmilyen információ nem áll rendelkezésünkre 1939-ig, és akikről azután kapunk egy keveset (azt, hogy miként kollaboráltak a szovjetekkel), azok nem azok, akik megölték a zsidókat. Márpedig egy elbeszélésnek nem elegendő egy elmúlt állapotra utalnia, hogy megérthessük a történetet. Ehhez – amint Arthur C. Danto fogalmaz – „a változás alanyának egy elmúlt állapotára”¹⁶ kell utalnia. És ugyanez a helyzet a vérengzés utóéletéről közölt értesülésekkel is. A szöveg tehát nem biztosít nekünk időbeli

¹⁶ ARTHUR C. DANTO, *A narratívák szerepe a történelmi magyarázatban*, ford. MARNO DÁVID = *Tudomány és művészet között*, 61.

távlatot, nem alakíthatunk ki asszociációkat, a vérengzés nincs elbeszélésbe ágyazva. Gross maga is tagadja,¹⁷ hogy könyve alapján bárki megérthette volna, miért ölték meg a lengyelek azon a napon a jedwabnei zsidókat. Mintha a teleregény úgy kezdődne, hogy Vágássy Feri – akiről fogalmunk sincs, hogy kicsoda – lehajol egy gyufával, a láng fellobban, és ezzel vége is a „sorozatnak”.

Persze ez azért némiképp túlzás. A mézárslás, amit az imént egyetlen történésnek tekintettünk, egyáltalán nem valamilyen elemi dolog, hanem maga is belső időbeliséggel rendelkezik, sok-sok történés időben egymást követő sorozata.¹⁸ A könyv tehát inkább olyan hatással van a befogadóra, mintha a teleregényt a vérengzős epizóddal kezdenénk nézni, aztán soha többet nem vetítenének egyetlen részt sem. Nincs itt mód ismertetni, július 10-én a gyilkolás kakofóniájától hogyan jutottak el a jedwabniek addig, hogy rendezetten egy csűrbe terelték a zsidókat, lelocsolták az épületet petróleummal, majd meggyújtották. Legyen elég annyi, hogy Gross maga is kibont bizonyos – meglehetősen triviális – jelentéseket az események sodrásából (például felfedezi a bírvágyat¹⁹ és valamiféle pogromtradíciót is a gyilkolás mikéntjében), és hogy ezeknél izgalmasabb értelmezések is szinte tálcán kínálják magukat. A jedwabniek ugyanis nem egyszerűen csak kioltották a zsidók életét, majd hazatértek aludni, hanem antropológusért kiáltó „törzsi táncok” egész sorát lejtették el, mielőtt „felfalták” áldozataikat. Ezeknek kettős céljuk volt. Egyrészt szimbolikusan áthárították a gyilkosság felelősségét a zsidókra oly módon, hogy a zsidókat szovjet kollaboránsként, a gyilkosságot pedig ennek pusztán megtorlásaként tüntették fel. Másrészt megfosztani igyekeztek a zsidókat egyedi azonosságuktól. A jedwabniek a zsidókat olyan rítusok részesévé tették, melyek során nem egyénileg, csakis egységes tömegként jelentek meg, és amelyekben egyedi, sőt végül csoportos méltóságuktól is megfosztották őket. Vagyis azok, akik reggel még szomszédoknak mutatkoztak (értsd: a lehető legváltozatosabb egyéneknek), délre már csak és kizárólag zsidók voltak, ahonnan már csupán egy lépés, hogy

¹⁷ GROSS, I. m., 17.

¹⁸ Az esemény fogalmának homályosságára, elemi mivoltának indokolatlan feltételezésére lásd LOUIS O. MINK, *Az elbeszélő forma mint kognitív eszköz*, ford. KISANTAL TAMÁS = *Tudomány és művészet között*, 128–129.

¹⁹ Ismerteti és kritizálja a holokausztot „rablőgyilkosságként” interpretáló irányzatot GYÁNI GÁBOR, *Helyünk a holokauszt történetírásában*, Kommentár 2008/3., 15–18.

estére egyáltalán nem voltak. A pogrom napja a modernitás szemszögéből is elemezhető. Bár teljesen igaza van Grossnak, hogy a jedwabnei vérengzés nagyon ódivatú volt például Auschwitzhoz képest, de a nap során igen fontos változások álltak be: míg kezdetben észlelhetően dühből gyilkoltak, addig a csúrnél már racionálisan cselekedtek, legalábbis abban az értelemben, hogy a lehető leghiggadtabban döntöttek arról, hogy miként tudnak hatékonyabban gyilkolni. Rohamosan növekedett tehát újabb és újabb gyilkolástechnikai innovációk révén a pogrom szervezetsége. Eközben maguk az áldozatok is egyre pontosabban tudták mi a „dolguk”. Eleinte hanyatt-homlok menekültek, a csűr felé menet viszont már, úgy tűnik, szinte ők is kötelességtudó hivatalnokai a meggyilkolásukra létrejött szervezetnek. Nagyon is beleférne ez abba az érvelésbe, amellyel Zygmunt Bauman azt kívánja megmutatni, hogy a holokauszt mélyen a modernitásban gyökerezik.²⁰ Látható, a gyilkosság belső időbeliségének figyelembevétele csak a gyilkolás mikéntjének, nem pedig a miéértjének megértéshez segít hozzá minket: jelentést tudunk adni a történet egyes elemeinek, például a csűr felgyújtásának, de nem kapunk magyarázatot arra, miért történt a gyilkosság.

Várákozásunk tehát teljesült: valóban hiányzik a munkából az a regiszter, amelyben az incidenstörténész a maga tér- és időbeli kontextusába helyezve elbeszéli a traumatikus történetet, a trauma megmarad traumának, azaz a történelemben nem illeszkedőnek. A szöveg ettől persze még narratív, csak az elbeszélés nem erről szól, hanem éppen arról, amiről korábbi feltételezésünk szerint szólnia kell: a trauma feldolgozásáról. A történet valahogy így rekonstruálható: a lengyelek eddig úgy vélekedtek, hogy a holokauszt kizárólag zsidó–német relációban érthető meg, s nekik semmi közük hozzá, legfeljebb annyi, hogy ők is megszenvedték a náciakat, azonban ebből a könyvből meg fogják érteni, hogy a zsidók meggyilkolásának a lengyelek aktív részesei voltak, és ezentúl így kell gondolniuk önmagukra.²¹ Mivel a szöveg-

²⁰ Zygmunt BAUMAN, *A modernitás és a holokauszt*, ford. GRESKOVITS Endre, Új Mandátum – Max Weber Alapítvány, Budapest, 2001, különösen 127–211.

²¹ Egy trauma történetírói feldolgozása persze nemcsak narratológiai kérdéseket vet fel, hanem reprezentativitási problémákat is. Megfigyelhető, hogy Grossnál azoknak az állításoknak, amelyeket meg akar kérdőjelezni, kivétel nélkül a lengyel nemzet az alanya, az viszont, amivel ezt meg kívánja kérdőjelezni, egy lokális történet. Mit adhatna hozzá a jedwabnei gyilkosság nyilvánosságra hozása a nemzet történetéhez és emlékeztetéséhez, hogy világíthatna rá egy ilyen „apróság” általános összefüggésekre? Nem gondolom, hogy a szer-

ben más narratíva nincsen, fel kell tennünk, hogy az a bizonyos könyv, amely megváltoztatja a lengyelek önazonosságát, megegyezik az imént ismertetett elbeszéléssel. Vagyis az elbeszélés, ha nem esik is egybe az elbeszélttel, mindenestre beleesik. Az elbeszélés tehát nem egy másik elbeszélés hatástörténetét írja, hanem – úgy tűnik – a sajátját, a saját maga befogadásáról szól. Szólhat-e ilyesmiről egy elbeszélés? Miért ne! Csak akkor világossá válik az olvasó előtt, hogy a szöveg nem olyasmiről tájékoztatja, ami megtörtént, hanem olyasmiről, ami megtörténhet. Vagyis oda a valóságthatás, az elbeszélés szinte hivalkodik önnön fikcionalitásával. Ha nem tévedek, ezt nevezik az irodalomtudósok metafikciónak. Ugyanakkor az elbeszélő pozíciója is sajátosan alakul: a narrátor egyben szereplője is az általa írt történetnek. De nem olyan régmódián, mint például Caesar a *Gall háború*nak: a *Szomszédok* narrátora annak révén szereplője az általa elmesélt sztorinak, hogy a *Szomszédok* írását magát beszéli el. A narráció során a narrátor nem egyszerűen az elbeszélés alkotója, de az sem igaz, hogy az csak megtörténik vele; sem nem cselekvő, sem nem elszenvető – ha jól okoskodom, akkor itt az *írni* intranzitív ige.²² Metafikció és intranzitív írásmód – íme, itt áll előttünk kettő is a Hayden White által a traumatikus történet ábrázolására, precízebben: az ábrázolás korlátainak ábrázolására javasolt eljárások közül, csak itt ezek az írástechnikák a trauma feldolgozhatatlanságát fejezik ki.

De valóban jogosan értelmezzük-e ennek az elbeszélésnek a különöségét a narrátor elbizonytalanodásaként, vagyis a történetírás realista önké-

zőnek azzal kellene megtöltenie kötete lapjait, hogy a jedwabnei eset statisztikai értelemben vett reprezentativitását igazolja, vagyis nem azzal kívánom támadni Gross, hogy a lengyelek óriási többségének zsidókkal szembeni viselkedéséről semmit sem tudunk meg a könyvből, és a jedwabneiek köre korántsem véletlen mintája az összes lengyelnek. Ehelyett, úgy gondolom, az a kérdés, hogy vajon a jedwabnei gyilkosok azon a bizonyos napon lengyelekként hajtották-e végre tettüket, vagy valamilyen egészen más csoport képviselőinek gondolták magukat, esetleg antikommunistának, kereszténynek vagy éppen jedwabneinek. Mert, nézetem szerint, csak akkor kell minden lengyelnek számot vetnie a *Szomszédok*kal, ha a válasz az, hogy a bűnösök mindenekelőtt lengyelek voltak azon a bizonyos napon. Gross – legalábbis expliciten – nem foglalkozik ezzel a problémával, hiányzik a kötetből a mérszálás diszkurzív megközelítése, annak elemzése, hogyan beszéltek egymásról az áldozatok és az elkövetők, ami megkérdőjelezheti az egész vállalkozás, mi több, az egész incidenstörténeti program sikerét.

²² Roland BARTHES, *To Write. An Intransitive Verb?* = Uő., *The Rustle of Language*, California UP, Berkeley – Los Angeles, 1989, 11–21.

pének feladásaként? Joggal helyezhetjük Gross munkáját Friedländer említett könyve mellé? Aligha. Az incidenstörténész számára az elbeszélés ténszerűségének megkérdőjeleződése, már csak a trauma feldolgozása melletti elkötelezettsége miatt is elfogadhatatlan. A *Szomszédok* narrátora számára a trauma megszüntetéséről szóló elbeszélés nem fikatív, hanem hipotetikus, aminek ténszerűsége igazolandó. Mivel az incidenstörténeti narratívában az elbeszélő nem egy történet jelentésének, hanem megtörténtének utólagos felismerését meséli el, az elbeszélés ténszerűségét a történet előzetes bekövetkezésének bizonyításával lehet igazolni. Ha sikerül kimutatni, hogy a lengyelek igenis megölték zsidó szomszédjaikat, ha kiderül, hogy senki ember fia nem jelent meg Vaslui főterén 12 óra 8 perc előtt, akkor a könyv lengyel olvasója vagy az adás vaslui-i nézője kénytelen lesz belátni, hogy közössége nem az, aminek a könyv elolvasása, az adás megtekintése előtt gondolta.

Így kerül előtérbe Jderescu és Mănescu professzor dialógusának eredményeként a valóság megragadását ígérő öregúr, Pișcoci, azaz így válik középponti jelentőségűvé Grossnál és a többi incidenstörténeti szövegben – hadd utaljak csak az 1956-ról szóló hazai történetdiskurzusok meglepően általános faktológiai irányultságára²³ – a „volt-e vagy sem?” kérdése (a „mi a jelentése annak, amit megtörténtnek hiszünk?” problémája helyett), amit a történész rendes gyakorlatában gondosan elkerül. Meglepheti ez az állítás azokat, akik olvastak már történeti szövegeket, hiszen azok folyton arról beszélnek, hogy valami volt-e vagy sem. Ám az, hogy volt-e ipari forradalom, nem ugyanolyan kérdés, mint az, hogy feltalálták-e a gőzgépet 1769-ben. Utóbbi valóban a feltalálás megtörténtét firtatja, előbbi azonban voltaképp nem is az ipari forradalomra kérdez rá, hanem a gőzgép feltalálásának a jelentésére. A történész azt fontolgatja, milyen jelentés tulajdonítható a Bastille megostromlásának, az incidenstörténészt meg az foglalkoztatja, hogy mi van akkor, ha július 14-én nem is járt senki a Bastille-nál.

²³ Talán nem véletlen, hogy éppen a Köztársaság téri pártbizottság ostroma körül bontakozott ki igen éles vita az Élet és Irodalom hasábjain. Az ottani vérengzés ugyanis elbizonytalanítja 1956 ma úgyszólván hivatalos, hősi elbeszélését, és ezáltal érinti a rendszerváltás utáni Magyarország önazonosságát. A polemizálók mindvégig arra koncentráltak, hogy meghatározzák, mi történt valójában a Köztársaság téren, nem pedig az állítólagos események jelentéséről vitakoztak. A vita szövegei innen érhetők el: http://www.rev.hu/portal/page/portal/rev/tanulmányok/vita_koztarsasagter

És hogy mi a buktatója az ilyen dilemmáknak? Az, hogy nem lehet hirtelt érdemlő megoldást találni rájuk, mivel a múlt, amint a neve is mutatja, elmúlt, azaz hozzáférhetetlen. Vegyünk szemügyre néhány példát, milyen képtelen állítások születnek abból, hogy Gross a forrásait folyton ugyanarról faggatja, azok pedig mást és mást mondanak róla, és semmilyen kritérium alapján nem lehet racionálisan dönteni hitelességükről. Hogy a zsidó vallomások hitelt érdemlők, azt onnan tudjuk, hogy „a jedwabnei mészárlás zsidó szemtanúi nem hamisították volna meg a beszámolóikat lengyel szomszédjaik iránti rosszindulatból.”²⁴ De miért ne tették volna? Vagy másutt: „Szinte biztos, hogy Sobuta csak megjátszotta az elmebetegséget.”²⁵ De miért bizonyos szinte? És így tovább. A könyv vége már-már az incidenstörténet paródiájaként is olvasható, mert *A források újfajta megközelítése* cím alatt arról olvashatunk, hogy az a priori kritikai alapállást a történészek fel kell cserélnie e korszak esetében egy elfogadó attitűddel: Gross szerint úgy kell megtudni, mi történt, hogy minden beszámolót elfogadjunk igaznak, amíg ki nem mutatjuk tartalmának ellenkezőjét. Tehát eleve igaznak kellene gondolnunk azt, amit sok jedwabnei lengyel elmondott a per során, hogy a zsidókat nem ők, hanem a németek ölték meg? Szó sincs róla, mert – mint megtudjuk – csak a zsidók vallomásaira vonatkozik ez a szabály. A legdühítőbb mozzanat azonban mégis az, amikor Gross a vádlottak szavaira (miszerint a vizsgálat során verték őket) alapozva tagadja a vallomások, vagyis a vádlottak szavainak hihetőségét. A történés megtörténtének latolgatása tehát olyan döntő kísérlet a hipotetikus narratíva igazolására, amelynek nem figyelhetők meg a tapasztalati következményei. Így nem elég, hogy az incidenstörténész végül nem képes igazolni a trauma feldolgozásáról szóló elbeszélése ténszerűségét, a múlt valóságának feltárása során mutatott tehetetlensége még kifejezetten meg is kérdőjelezi a közösséggel eredetileg tudatosítani kívánt traumatikus történet megtörténtét, a szenvedések valóságosságát.

Valahogy így fest felfogásom szerint az incidenstörténeti, vagyis a traumákat feldolgozni igyekvő, sőt minden múlttal szembenézést szorgalmazó történelmi diskurzus bonctana vagy inkább kórbonctana. Eredeti kérdésem

²⁴ GROSS, *I. m.*, 31.

²⁵ *Uo.*, 33.

az volt, feldolgozható-e történelmi elbeszélés keretében egy traumatikus történés. A válaszom ez: egy ilyen kísérlet nem érheti el a célját, közben pedig szükségképpen felszámolja eszközét, tudniillik a történelmi elbeszélést. Az incidenstörténet azonban önmegsemmisítő jellegén túl is veszélyt hordoz azáltal, hogy végső soron a „Volt-e vagy sem?” kérdése köré szerveződik. Emiatt ugyanis egyfelől ismeretelméletileg kerül tarthatatlan helyzetbe a történetírás, amikor az incidenstörténész megpróbál azzá lenni, aminek a történész csak mondja magát: a történész pusztán feltételezi, hogy amit ír, az az, ami megtörtént, az incidenstörténész viszont bele is vág e feltevés ellenőrzésébe, és nem sikerül kimutatnia, hogy igaz. Vagyis a minden eddiginél realistább, „Pişcoci urasabb” törekvés minden eddiginél relativistább eredményre vezet – elképzelni sem tudok ennél bénítóbbat. Másfelől a „Volt-e vagy sem?” kérdése miatt az incidenstörténész módszertana épp a trauma, a szenvedés semmibe vevőivel válik rokoníthatóvá, azaz erkölcsileg kétesé. A különbség köztük mindössze annyi, hogy míg a holokauszttagadó kihasználja azt, hogy nem lehet megmondani, mi történt valójában, addig az incidenstörténész az áldozata lesz ugyanennek.

MENYHÉRT ANNA

Trauma és díszletek

Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Tüzes cipőben*

Az 1980-as években a más irányú gúnykritikai kutatásokkal párhuzamosan megkezdődött a női holokausztmemoárok vizsgálata. A holokausztmemoár meghatározás nemcsak azokra a könyvekre vonatkozik, amelyek a koncentrációs táborokban töltött időszakról szólnak; összefoglaló neve ez mindazoknak a különféle műfajú, az életírás átfogó kategóriájába sorolható szövegeknek (önéletrészlet, memoár, önéletrajzi regény, naplók), amelyek a szerzőjük második világháború alatti tapasztalatairól és szenvedéséről tudósítanak.

Eleinte komoly ellenállást keltett a holokauszt kutatóinak körében az az elképzelés, hogy különbség van nők és férfiak holokauszttapasztalata s az arról való tanúságtétel, illetve annak megírás módja között. Ahogy Luise O. Vasvári összefoglalja, a tiltakozó kutatók „azzal érveltek, hogy a dzsender alapú vizsgálatok kezdeményezése a ma szempontjait kényszeríti a múlt; hogy politikai napirendbe való beillesztés veszélyével jár; hogy mivel ez a szemlélet elkerülhetetlenül a nők és férfiak közötti különbséget hangsúlyozza, banalizálja a holokausztot, és hogy az áldozatok közötti különbségtétel eltereli a figyelmet a totális megsemmisítés náci céljáról.”¹

Marianne Hirsch és Leo Spitzer Claude Lanzman *Shoah* című filmjéről írják a következőket: „Míg a háború tapasztalata és reprezentációja a férfiakat és nőket alapvetően különböző pozíciókba juttatja – az otthon maradás és a csatatérre menés különbsége ez például – addig a holokauszt [...] megszünteti a nemi különbségeket, és eltörli a nemet mint kategóriát.”² Ugyan-

¹ Louise O. VASVÁRI, *Women's Holocaust Memories/Memoirs. Trauma, Testimony and the Gendered Imagination = Jewish Studies at Central European University 2005–2007*, V., szerk. András KOVÁCS – Michael I. MILLER, CEU, Budapest, 2008, 145.

² Marianne HIRSCH – Leo SPITZER, *Gendered Translations. Claude Lanzman's Shoah = Gendering War Talk*, szerk. Miriam COOKE – Angela WOOLLACOTT, Princeton UP, Princeton, 1993, 3.